

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

عناصر فرهنگی و اجتماعی در دفتر سوم مثنوی مولانا

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان و ادبیات فارسی

استاد راهنما:

دکتر علی محمد پشتدار

استاد مشاور:

دکتر فاطمه کوپا

نگارش:

معصومه دارابی

تیر ماه ۱۳۸۷

تقدیم به:

پدر و مادرم

و

همه کسانی که خدایشان جانشین همه نداشته های آنهاست

سخن آغاز می کنیم

با نام آن علیم و حکیم که احسن الخالقین است

و ذره ای از روح آفریننده اش را در انسان دمید تا

«تلاطم امواج اندیشه ی خلاق»

همواره زنده بماند و هیچ نگذارد که او به «سکون مردابی» میل پیدا کند.

با نام آن مهر جاوید که اگر ذره ای رخشان از وجودش بر دل بتابد، آفات ذهن

می گریزند و همه ی ناممکن ها، ممکن می شود.

سپاسگزاری

از الطاف بی دریغ استاد بزرگوار جناب آقای دکتر علی محمد پشتدار که راهنمایی این پایان نامه را قبول فرمودند و در طی دوره تحقیق همواره به عنوان تکیه گاهی پر ارزش مشوق و راهنمای من بودند صمیمانه تشکر و سپاسگزاری می نمایم.

از استاد مشاور عزیزم سرکار خانم دکتر فاطمه کوپا بخاطر راهنمایی های ارزنده و زحمات بی شائبه ایشان قدردانی می نمایم و امیدوارم بتوانم در آینده ذره ای از زحمات ایشان را جبران نمایم.

و با تشکر از تمامی استادان گرامی گروه زبان و ادبیات فارسی که طی این دوره از محضر آنان کسب علم نمودم و همه عزیزانی که به نوعی مرا در انجام این پژوهش یاری نموده اند.

نام خانوادگی دانشجو: دارابی
عنوان پایان نامه: بررسی عناصر فرهنگی، اجتماعی در دفتر سوم مثنوی
استاد راهنما: دکتر علی محمد پشت دار
استاد مشاور: دکتر فاطمه کوپا
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد
گرایش: محض
دانشکده: ادبیات و علوم انسانی
تعداد صفحه: ۳۹۰

نام: معصومه
رشته: زبان و ادبیات فارسی
دانشگاه: پیام نور مرکز تهران
تاریخ فارغ التحصیلی: ۱۳۸۷/۴/۳۱

چکیده

جلال الدین محمد مولوی بلخی فرزند بهاء الدین محمد، معروف به بهاء ولد و سلطان العلماء از شاعران و عارفان برجسته ی (قرن ۷هـ-ق) است. زادگاه وی شهر بلخ و دوران کودکی را نیز در این منطقه گذرانده است. ظاهراً به دلیل حمله ی مغول و ناامن شدن زادگاهش و شاید دلایلی دیگر به همراه پدر و خانواده اش مجبور به سفر و مهاجرت شد، و پس از مسافرت به بغداد و برخی مناطق دیگر سرانجام در قونیه (روم شرقی) متوطن شد و بدین جهت به **رومی و ملای روم** نیز معروف گشت. بعد از وفات پدر تحت تعلیم و تربیت برهان الدین محقق از شاگردان پدرش قرار گرفت و پس از مهارت و کسب علوم مختلف، به سمت استادی در قونیه رسید. اما با ظهور شمس تبریزی در آسمان زندگیش و ملاقات با این عارف حقیقی به شدت تحت تاثیر دم آتشین و جذوه ی محبت او قرار گرفت، به طوری که کرسی استادی و درس و بحث را کنار گذاشت و مرید و سر سپرده ی شمس گردید.

در جای جای آثارش از شمس سخن به میان آورده و چون خورشید گم شده به دنبالش می گردد، و این شور و بی قراری و شیفتگی به ویژه در «کلیات شمس» به اوج خود رسیده است. تحولات روزگار شاعر، افکار، عقاید، آداب و رسوم و تمام عناصر پیرامونی و غیر آن به نوعی در آثار وی ظهور و بروز اجتماعی (فرهنگی زمانه ی وی باشد. بنابراین برای شناخت بیشتر و بهتر مولانا و زمانه اش بررسی این عناصر می تواند راهگشا باشد.

کلید واژه ها: فرهنگ، اجتماع، جلال الدین محمد مولوی، مثنوی معنوی، دفتر سوم.

مثنوی را جهت آن نگفتم که آن را حمایل کنند،
بل تا زیر پا نهند و بالای آسمان روند که مثنوی
معراج حقایق است نه آنکه نردبان را بر دوش
بگیرند و شهر به شهر بگردند.

***Payame Noor University
School of Literature and Sciences of Human
Department of Language and Literature of Persian***

Title:

***Cultural and Social Elements in
Mowlana Mathnawi Daftar Sevom***

***Submitted In Partial Fulfillment
Of The Requirements For The Degree Of
M.S.(A.M) in Language and Literature pf Persian***

By:

Masumeh Darabi

Supervisor:

M.A. Poshtdar Ph.D.

Jun , ۲۰۰۸

Abstract

DJALAL AL-DIN Muhammad MawLawi Balkhi, Son of BAHHA AL-DIN , famous as Baha-i walad & "Sultan Al-Ulama, was one of the outstanding poets of the eighth century(A.H.). His hometown was Balkh, and he spent his childhood in this region.

It seems because of Mongols invasion or insecurity of this hometown and maybe other reasons, he and his parents were forced to emmigrate and after emmigration to Baghdad and other regions. Finally, they stayed in konya (Eastern Rum). Therefore, he is also famous as "RUMI" or "Mawlaw". After his father's death, he was trained by, Burhan al-Din Muhakkik, one of his father's students. After training and teaching different subjects, he was appointed as the professor of konya. But as he met Shams-i-Tabrizi, this well-known Gnostics, he was attracted by the kindness of this Gnostics. So he put aside teaching and discussion, and became the student of shams-i-Tabrizi.

He has mentioned the name of Shams in many parts of his works, he was trying to find Shams, and this attraction and friendship has came to a great point, specially in his book called kulliyat-i Shams". Changes in Shams' dynasty, his thoughts, customs and other related factors have been mentioned in Molavi's works. In other word, his collection of poems which shows the poets present cultural, social factors of his dynasty. Thus, to know MawLana and his dynasty better, studying theses factors are useful.

Key words: *Culture, Community, DJALAL AL-DIN Muhammad MowLawi, Mathnawi-i ma'nawi, Daftar Sevom.*

فصل پنجم
نتیجه گیری

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	چکیده
۱ مقدمه
فصل اول - کلیات	
۳ ۱-۱- بیان مسأله و پرسشهای تحقیقاتی
۳ ۲-۱- اهداف پژوهش
۳ ۳-۱- اهمیت و ضرورت پژوهش
فصل دوم - مرور مطالعاتی	
۵ ۱-۲- مرور مطالعاتی
فصل سوم - روش تحقیق	
۷ ۱-۳- مقدمه
۷ ۲-۳- روش تحقیق
۷ ۳-۳- جامعه پژوهش
فصل چهارم - تجزیه و تحلیل داده های پژوهش	
۹ ۱-۴- مقدمه
۹ ۱-۱-۴- عناصر فرهنگی و اجتماعی چیست؟
۹ ۲-۱-۴- مطالعه ی فرهنگ
۹ ۳-۱-۴- تعریف فرهنگ
۹ ۴-۱-۴- تعریف مفهوم فرهنگ
۱۰ ۵-۱-۴- جلوه های مختلف فرهنگ
۱۰ ۶-۱-۴- حوزه و گستره فرهنگ
۱۱ ۷-۱-۴- صفات و خاصیت فرهنگ
۱۱ ۸-۱-۴- محورهای اساسی الگوی بررسی مطالعه وضع فرهنگ
۱۲ ۲-۴- زندگی نامه مولوی
۱۲ ۱-۲-۴- سال شمار زندگی مولوی
۱۳ ۲-۲-۴- شرح حال جلال الدین مولوی
۱۴ ۳-۲-۴- آثار و تألیفات مولانا

۱۴ ۴-۲-۴- حسام الدین حسن چلبی
۱۴ ۵-۲-۴- آغاز نظم مثنوی
۱۵ ۶-۲-۴- مشخصات مولانا
۱۶ ۷-۲-۴- وفات مولانا
۱۷ ۳-۴- تگاهی گذرا به دفتر سوّم
۱۹ ۴-۴- مثنوی از نظر سخن سنجی و هنر شاعری
۲۰ ۱-۴-۴- مأخذ و سرچشمه های مثنوی
۲۱ ۲-۴-۴- جاذبه ی جهانی و تأثیر مثنوی پس از مولانا
۲۶ ۳-۴-۴- انسان در شعر مولوی
۲۷ ۵-۴-۴- اهمیت قرآن
۲۸ ۶-۴-۴- زندگی، مرگ و رستاخیز
۲۹ ۷-۴-۴- زیربناهای فکری و اجتماعی مثنوی
۳۲ ۵-۴- تقسیم بندی عقاید و افکار مولوی
۳۲ ۱-۵-۴- آداب و رسوم اخلاقی و اجتماعی
۳۲ ۱-۱-۵-۴- پاداش و پادافراه
۳۲ ۲-۱-۵-۴- راست و دروغ
۳۳ ۳-۱-۵-۴- فضیلت خاموشی و آفات زبان
۳۳ ۴-۱-۵-۴- فضیلت سخاوت و بخشندگی و بیان امساک و انفاق
۳۳ ۵-۱-۵-۴- فریضه ی زکات
۳۳ ۶-۱-۵-۴- مورد و محل انفاق و امساک
۳۳ ۷-۱-۵-۴- عفت
۳۴ ۸-۱-۵-۴- خوی نکو
۳۴ ۲-۵-۴- عقاید مذهبی و مسائل فقهی شرعی مولوی در مثنوی
۳۵ ۱-۲-۵-۴- تشیح مولانا
۳۵ ۳-۵-۴- عقاید و افکار کلامی و فلسفی مولوی
۳۶ ۱-۳-۵-۴- مساله جبر و اختیار و قضا و قدر
۳۶ ۲-۳-۵-۴- دلایل مولوی در اثبات اختیار و ابطال جبر
۳۷ ۳-۳-۵-۴- قضا و قدر
۳۷ ۴-۳-۵-۴- کوشش بشر و قضای الهی
۳۸ ۵-۳-۵-۴- قضا و مقضی
۳۸ ۶-۳-۵-۴- عقل و عرفان
۳۸ ۷-۳-۵-۴- عقل ممدوح
۳۹ ۸-۳-۵-۴- عقل ایمانی و عقل شرعی

- ۳۹ عقل مذموم ۹-۳-۵-۴
- ۳۹ عقل جزوی و عقل کلی ۱۰-۳-۵-۴
- ۴۰ عقل اول راند بر عقل دوم ۱۱-۳-۵-۴
- ۴۰ عقل بحثی یا عقل فلسفی ۱۲-۳-۵-۴

بخش اول

- ۴۱ واژگان و اصطلاحات فرهنگی، هنری و ادبی ۶-۴-۶-۴
- ۴۱ فرهنگی-آموزشی ۱-۶-۴-۴
- ۴۵ هنری ۲-۶-۴-۴
- ۴۵ ابزار و آلات موسیقی ۱-۲-۶-۴-۴
- ۴۷ الحان موسیقی ۲-۲-۶-۴-۴
- ۴۸ ادبی ۳-۶-۴-۴
- ۴۸ اصطلاحات ادبی ۱-۳-۶-۴-۴
- ۵۳ نمونه هایی از صنایع ادبی ۲-۳-۶-۴-۴
- ۶۳ موجودات وهمی ۴-۶-۴-۴
- ۶۷ حیوانات اساطیری و تاریخی (خاص) ۵-۶-۴-۴
- ۶۸ بت ها و اصنام ۶-۶-۴-۴

بخش دوم

- ۶۹ واژگان و اصطلاحات عرفانی ۷-۴-۶-۴

بخش سوم

- ۱۰۱ اقتباسات لفظی و معنایی از قرآن ۸-۴-۶-۴

بخش چهارم

- ۱۵۳ اقتباسات لفظی و معنایی از احادیث ۹-۴-۶-۴

بخش پنجم

- ۱۸۱ واژگان و اصطلاحات مذهبی و دینی ۱۰-۴-۶-۴
- ۱۸۱ اماکن مذهبی ۱-۱۰-۴-۶-۴
- ۱۸۲ کتب مذهبی ۲-۱۰-۴-۶-۴
- ۱۸۴ مناصب مذهبی ۳-۱۰-۴-۶-۴
- ۱۸۴ برخی واژگان دیگر دینی و مذهبی ۴-۱۰-۴-۶-۴
- ۲۳۰ نامه های قیامت ۵-۱۰-۴-۶-۴

بخش ششم

- ۲۳۲ علوم و هنرهای اسلامی ۱۱-۴-۶-۴
- ۲۳۲ علم اخلاق ۱-۱۱-۴-۶-۴
- ۲۳۲ ردایل اخلاقی ۱-۱-۱۱-۴-۶-۴

۲۳۴ فضائل اخلاقی ۲-۱-۱۱-۴
۲۳۵ علم تفسیر ۲-۱۱-۴
۲۳۵ علم فلسفه و کلام و اصطلاحات مربوط به آنها ۳-۱۱-۴
۲۴۱ علم منطق و اصطلاحات مربوط به آن ۴-۱۱-۴
۲۴۳ علم فقه ۵-۱۱-۴
بخش هفتم	
۲۴۴ علوم و دانشهای دیگر ۱۲-۴
۲۴۴ علم پزشکی ۱-۱۲-۴
۲۴۴ اصطلاحات و واژه های مربوط به این علم ۱-۱-۱۲-۴
۲۴۵ بیماریها و ناراحتی های جسمانی ۲-۱-۱۲-۴
۲۵۰ جهات جغرافیایی ۲-۱۲-۴
۲۵۱ علم کیمیا و واژگان مربوط به آن ۳-۱۲-۴
بخش هشتم	
۲۵۲ اسامی کتابها ۱۳-۴
بخش نهم	
۲۵۳ واژگان و اصطلاحات اجتماعی ۱۴-۴
۲۵۳ آئین و مراسم سوگواری ۱-۱۴-۴
۲۵۳ مرگ و اصطلاحات مربوط به آن ۲-۱۴-۴
۲۵۴ اعیاد، جشن ها و مراسم ۳-۱۴-۴
۲۵۵ اقوام، قبایل و طوایف (خاندانها) ۴-۱۴-۴
۲۵۸ القاب اجتماعی و سیاسی ۵-۱۴-۴
۲۵۹ ایام هفته ۶-۱۴-۴
۲۵۹ بازیها و اصطلاحات مربوط به آن ها ۷-۱۴-۴
۲۵۹ بازی شطرنج ۱-۷-۱۴-۴
۲۶۰ بازی نرد ۲-۷-۱۴-۴
۲۶۰ پوشیدنی ها ۸-۱۴-۴
۲۶۲ خوردنی ها و نوشیدنی ها ۹-۱۴-۴
۲۷۰ رنگها ۱۰-۱۴-۴
۲۷۳ زبانها و گویشها ۱۱-۱۴-۴
۲۷۳ سحر و جادو و واژگان مربوط به آن ۱۲-۱۴-۴
۲۷۴ ضرب المثل ها ۱۳-۱۴-۴
۲۷۷ طبقات اجتماعی و مشاغل ۱۴-۱۴-۴
۲۹۰ عطرها و لوازم آرایشی ۱۵-۱۴-۴

۲۹۱ ۱۶-۱۴-۴- عقاید و باورهای عامیانه
۲۹۱ ۱۷-۱۴-۴- کنایه ها
۲۹۹ ۱۸-۱۴-۴- ادیان، مذاهب، فرق و گروهها
۳۰۰ ۱۹-۱۴-۴- مزه ها
۳۰۱ ۲۰-۱۴-۴- منسوجات و پارچه ها
۳۰۳ ۲۱-۱۴-۴- مواد مخدر
۳۰۳ ۲۲-۱۴-۴- میوه ها

بخش دهم

۳۰۵ ۱۵-۴- واژگان و اصطلاحات سیاسی و اداری
-----	---

بخش یازدهم

۳۰۷ ۱۶-۴- واژگان و اصطلاحات نظامی
۳۰۷ ۱-۱۶-۴- ابزارهای جنگی
۳۰۹ ۲-۱۶-۴- اصطلاحات و واژه های مربوط به جنگ

بخش دوازدهم

۳۱۱ ۱۷-۴- واژگان و اصطلاحات نجومی
۳۱۱ ۱-۱۷-۴- بروج فلکی
۳۱۱ ۲-۱۷-۴- ستارگان و صورفلکی
۳۱۴ ۳-۱۷-۴- در حاشیه نجوم و افلاک

بخش سیزدهم

۳۱۹ ۱۸-۴- واژگان و اصطلاحات اقتصادی و مقادیر
۳۱۹ ۱-۱۸-۴- نقود
۳۱۹ ۲-۱۸-۴- اوزان و مقادیر

بخش چهاردهم

۳۲۰ ۱۹-۴- واژگان و اصطلاحات مربوط به طبیعت
۳۲۰ ۱-۱۹-۴- پدیده ها و حوادث طبیعی و نزولات جوی
۳۲۳ ۲-۱۹-۴- جلوه های طبیعت
۳۳۰ ۳-۱۹-۴- پرندگان
۳۳۵ ۴-۱۹-۴- حیوانات
۳۴۹ ۵-۱۹-۴- رودها
۳۵۰ ۶-۱۹-۴- سنگها، فلزات، جواهر
۳۵۲ ۷-۱۹-۴- فصل های سال
۳۵۴ ۸-۱۹-۴- کوهها
۳۵۴ ۹-۱۹-۴- گل ها و گیاهان

۳۵۸ ۱۰-۱۹-۴ غلات
۳۵۹ ۱۱-۱۹-۴ ماههای ایرانی
بخش پانزدهم	
۳۶۰ ۲۰-۴ اعلام و اشخاص
۳۶۰ ۱-۲۰-۴ اشخاص
۳۶۰ ۱-۱-۲۰-۴ اندیشمندان و ادبا
۳۶۲ ۲-۱-۲۰-۴ اسطوره ای
۳۶۳ ۳-۱-۲۰-۴ تاریخی
۳۶۶ ۴-۱-۲۰-۴ شخصیتهای دینی و پیامبران
۳۸۰ ۲-۲۰-۴ جای ها و مکان ها
۳۸۰ ۱-۲-۲۰-۴ شهرها و سرزمینهای ایرانی
۳۸۰ ۲-۲-۲۰-۴ شهرها و سرزمینهای غیر ایرانی
۳۸۲ ۳-۲-۲۰-۴ کشورها
۳۸۳ ۴-۲-۲۰-۴ جایها و اماکن خاص

فصل پنجم - نتیجه گیری

۳۸۵ ۱-۵ نتیجه گیری
۳۸۷ ۲-۵ سخن آخر
۳۸۹ کتابنامه
 چکیده لاتین

مقدمه

مهم ترین و مشهورترین زاده ی طبع مولانا که می توان از برجسته ترین منظومه های ادبیات فارسی بلکه جهان به شمار آورد، کتاب مثنوی است.

مولانا کتاب ارزشمند خود را با عشق شروع کرده است. با نغمه ی عشقی، که عارف را در جستجوی او در آتش شوق و درد به ناله و فریاد می آورد که:

بشنو این نی چون شکایت می کند
از جداییها حکایت می کنند
کز نیستان تا مرا بیریده اند
در نفیرم مرد و زن نالیده اند
سینه خواهم شرحه شرحه از فراق
تا بگویم شرح درد اشتیاق...

(دفتر اول ۳-۱)

و در نهایت در دفتر ششم با یک داستان عاشقانه نیمه تمام به پایان می رسد. و همین عشق است که تمام مثنوی را تحت تأثیر قرار داده است:

عشق صیقل می زند فرهنگ را (اقبال لاهوری)

به تعبیر خود مولانا مثنوی در اصل دکان وحدت است:

مثنوی ما دکان وحدت است غیر واحد هرچه بینی آن بت است

(دفتر ششم، ۱۵۲۸)

و در این دکان همه چیز یافت می شود: اساطیر هندی- ایرانی، افسانه ی آفرینش، حکایاتی از زندگی پیامبران، قصه هایی از اولیا، عاشقان، تمثیلات، حکایات عامیانه، عرفان، مسائل اجتماعی، اصطلاحات عوام، عادات، امثال و حکم، آیات، احادیث، ستمگریها، مصادره ها، انسانیت، وحدت، تمایل به دنیا، و در حقیقت مولانا پهنه ی حیات روزگاران پیش از خود و عهد خویش را در مثنوی به تصویر کشیده است.

و این عارف بزرگ از تمام این ها یک هدف را دنبال می کند و آن هم رسیدن به مقام فناء فی الله و بقاء بالله می باشد، مانند نیست شدن قطره در دریا.

از مقامات بتل تا فنا پایه پایه تا ملاقات خدا

(دفتر سوم، ۴۲۳۶)

۱-۱- بیان مسأله و پرسشهای تحقیقاتی

از دیدگاه جامعه‌شناسی ادبیات (نقد جامعه‌شناختی) یکی از زمینه‌های بسیار عالی شناخت جوامع انسانی به ویژه در گذشته است. دسترسی به دیوان شاعران و تجزیه و تحلیل آثار ایشان ما را به شناخت فرهنگ و اجتماع عصر شاعر نزدیک می‌کند. با توجه به این اصل استخراج عناصر فرهنگی اجتماعی در مثنوی معنوی ما را در شناخت مولانا و عصر او توانا خواهد کرد. بنابراین با انجام این پژوهش می‌توان برای سوال‌های زیر به پاسخهای قانع‌کننده‌ای دست یافت:

تعریف مسأله

سوالات تحقیق

- ۱- عناصر فرهنگی اجتماعی در مثنوی کدامند؟
- ۲- آیا این عناصر بسامد فراوانی دارند؟
- ۳- گرایش این عناصر به کدام جهت بیشتر است؟
- ۴- آیا افکار شخصی مولانا در انتخاب این عناصر موثر بوده است؟
- ۵- آیا مسائل و حوادث سیاسی و اجتماعی آن روزگار در بروز این عناصر در فکر مولانا موثر بوده است؟

۱-۲- اهداف پژوهش

نمایه‌سازی عناصر فرهنگی و اجتماعی در دفتر سوم مثنوی و استخراج فرهنگی بسامدی از این عناصر.

۱-۳- اهمیت و ضرورت پژوهش

از آنجا که پویایی و بالندگی یک جامعه در گرو تحقیق و پژوهش است، اندیشمندان، دانشجویان و متفکران با انجام تحقیق در زمینه‌های گوناگون علمی، ادبی و فرهنگی بستری مناسب برای رشد و شکوفایی نسل جوان فراهم می‌کنند و بسیاری از جنبه‌های مجهول و ناشناخته در هر حوزه‌ای از علم و ادب و فرهنگ از این طریق کشف می‌شود. این نوع نگاه به ادبیات و تحقیق در آثار ادبی از جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی در ادبیات کشور ما تازگی دارد. در مورد مولانا با توجه به اینکه پژوهش و تحقیقات فراوانی صورت گرفته ولی تاکنون در این زمینه - استخراج عناصر فرهنگی و اجتماعی مثنوی - در قالب پایان‌نامه پژوهشی صورت نگرفته است. بنابراین نو بودن تحقیق نیز بر ارزش این پژوهش می‌افزاید.

چه کاربردهایی از انجام این تحقیق متصور است؟

- ۱- اطلاع و آگاهی از عناصر فرهنگی و اجتماعی دفتر سوم مثنوی مولوی.
- ۲- شناخت بیشتر مولانا و فرهنگ و اجتماع ایران (خراسان - آسیای صغیر) در قرن هفتم هجری.
- ۳- هموار سازی مسیر تحقیق پژوهشگران ادبیات، جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی.

